

Ковальов В.І.

ВИМІРЮВАННЯ РІВНЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ
ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ: ПРОБЛЕМИ, МЕТОДИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Розвиток комунікативної компетентності школярів становить одне з найважливіших завдань сучасної методики викладання російської мови. А найскладніше в цьому процесі – це вимірювання індивідуального рівня комунікативної компетентності. Автор досліджував ці проблеми впродовж декількох років, а також експериментально перевіряв свої висновки та розробки в школах низки областей. У підсумку було виявлено й апробовано найбільш перспективні методи вимірювання рівня комунікативної компетентності. Це комунікативна мінізадача, комунікативний розбір, перевірка комунікативного щоденника учня, експертна оцінка вчителя і самоаналіз методом анкетування.

Ключові слова: комунікативна компетентність, кооперативне спілкування, мовленнєвий жанр, комунікативний розбір, комунікативна мінізадача, комунікативний щоденник, експертна оцінка, подвійне анкетування.

Kovalyov V.I.

MEASUREMENT OF PUPILS' COMMUNICATIVE COMPETENCE LEVEL AT SECONDARY
AND HIGH SCHOOL: PROBLEMS, METHODS AND PROSPECTS

The development of communicative competence of students is one of the most important tasks in modern methods. The most difficult and inelaborate in this process is the measurement of individual-level communicative competence. It should be simple and quick for both organization and control. At the same time the results should give an objective picture of the student's readiness to purposeful social interaction through language.

The author has been investigating these questions for years and experimentally verified his findings and conclusions in schools of Lugansk, Donetsk, Kharkov and Odessa regions and the Crimea. As a result the most perspective methods of measuring the level of communicative competence have been identified and approved. They are mini-communicative task, the communicative analysis, checking student's communicative diary, teacher's expert mark and student's self-analysis through questionnaires.

The main criteria for evaluating the results of the measurement are based on the principles of cooperative communication (according to H.P. Grice, R. Lakoff and J. Leech). Also the appropriate use of speech genre (according to M.M. Bakhtin) and practical application of the author's communicative analysis plan are taken into account.

Short term perspective of the future research is to create a mini-collection of communicative tasks covering the entire program of secondary and high school. Besides that it is necessary to include communicative analysis in the Russian language textbooks.

Key words: communicative competence, cooperative communication, speech genre, communicative analysis, communicative mini-task, communicative diary, expert mark, questionnaire.

УДК [371.315.6 : 373.31 : 372.41] – 057.87

Компаній О.В.*

ФОРМУВАННЯ ЧИТАЦЬКИХ ІНТЕРЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
У ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано стан формування читацьких інтересів молодших школярів у теорії та практиці навчання на основі вивчення програми, навчально-методичної літератури, анкетування учнів, опитування, інтерв'ювання вчителів і спостереження за їх педагогічним досвідом; визначено причини зниження інтересу до читання, а також узагальнено та описано ефективні методи, які забезпечують розвиток зазначених інтересів, виділених за джерелом інформації: словесні (розповідь, пояснення, бесіда, робота з книгою),

* © Компаній О.В.*

практичні (вправи, літературна гра), наочні (ілюстрування, демонстрування, відеометод), характером самостійної діяльності (репродуктивний, частковопошуковий, проблемний), результатами контролю/самоконтролю (усний контроль, тестова перевірка).

Ключові слова: читацькі інтереси, молодші школярі, методи за джерелом інформації, самостійної пізнавальної діяльності, контролю/самоконтролю.

В умовах випереджального розвитку суспільства, і зокрема освіти, інформаційних технологій, пріоритетне значення мають питання підготовки молоді до життя. Духовне відродження українського народу неможливо уявити без впливу художньої літератури на формування національної свідомості, бо саме література є одним з активних чинників суспільного виховання – совісті, моралі, загальнолюдських цінностей. Завдання сучасної школи полягає насамперед у розвитку кожної особистості з розвинутими потребами подальшого пізнання. Однак для реалізації літературою своєї виховної функції необхідно сформулювати в школяра вміння вибирати та читати твори, належним чином сприймати дійсність, відображену в художній формі, прагнути брати приклад з позитивних героїв. Проблема інтересу до читання молодших учнів і визначення місця книги в системі виховного впливу зумовлюється потребою підвищення ролі начитаності у формуванні особистості дитини, оволодіння прийомами роботи з друкованими виданнями, інформацією та способами її переробки, які є універсальним засобом спілкування, потужним каналом інтелектуального, духовного розвитку майбутнього громадянина.

В останні десятиріччя окремі аспекти проблеми формування читацьких інтересів молодших школярів знайшли своє вирішення в наукових працях вітчизняних учених В. Мартиненко, О. Савченко, Г. Ткачук, В. Трункової та інших, а також у кандидатських дисертаціях М. Дубінки, В. Купрас, Г. Підлужної, І. Нілової, О. Янченко. У роботах цих учених детально висвітлюються питання формування читацької самостійності школярів, визначення основних організаційних форм навчання, підвищення ефективності уроків класного і позакласного читання, роботи з книгою тощо. Однак сучасне середовище, в якому росте і розвивається сучасна дитина, вимагає нових підходів до вирішення питання становлення дитини-читача.

Мета статті полягає в аналізі стану формування читацьких інтересів у теорії та практиці навчання, а також в узагальненні ефективних методів роботи.

Аналіз програми початкової школи показав, що формування читацьких інтересів молодших школярів стало невід'ємною частиною курсу «Літературне читання». У пояснювальній записці новітньої програми, затвердженої Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України 2012 року, визначаються основні завдання цього курсу: 1) ознайомлення учнів із дитячою літературою різної тематики і жанрів; 2) формування в учнів умінь сприймати, розуміти, аналізувати й інтерпретувати літературні тексти різних видів із використанням початкових літературознавчих понять; 3) розвиток прийомів самостійної роботи з дитячими книжками різних типів і видів, довідковим матеріалом, умінь здійснювати пошук, добір інформації для вирішення навчально-пізнавальних завдань.

Зазначимо, що програма охоплює твори для дітей цієї вікової групи (6-10 років) з кращих надбань української та зарубіжної літератури; передбачає ознайомлення школярів з окремими літературознавчими поняттями, необхідними їм під час аналізу та інтерпретації твору; націлює на опрацювання художніх і науково-художніх текстів; спрямовує роботу на розширення кола дитячого читання, формування читацької самостійності учнів тощо.

Отже, програма орієнтує вчителів на формування читацьких інтересів у молодших школярів. Проте список необхідних умінь, на нашу думку, потребує розширення та конкретизації з урахуванням інформаційно-навчального середовища, а саме:

орієнтуватися в друкованих виданнях за позатекстовою інформацією, апаратом орієнтування, самостійно працювати з літературою (вибирати, читати та осмислювати), знати прийоми знаходження друкованих видань у шкільній та електронній бібліотеці та ін.

Проблема формування читацьких інтересів знайшла своє відображення в навчально-методичній літературі, а саме: в підручниках «Буквар» і «Читанка», методичних посібниках і статтях періодичних видань.

Для підвищення інтересу до читання у змісті підручників «Буквар» та «Читанка» передбачається робота з усіма структурними компонентами (текстами, позатекстовою інформацією, завданнями). Більше уваги в них приділяється роботі з основним текстом, ілюстрацією та менше – з іншими елементами. На жаль, цього матеріалу недостатньо щодо формування читацьких інтересів: замало пізнавальної інформації (наприклад, у букварі можна помістити розповідь про те, чому в райдуги сім кольорів (до малюнку на сторінці 56), а також завдань, спрямованих на роботу з апаратом орієнтування.

Забезпечити вчителів знаннями та вміннями із зазначеної проблеми дозволяють методичні посібники з викладання російської або української мови для початкової школи, а також посібник Г. Копчук «Виховання читацьких інтересів учнів», М. Рубінштейн «Виховання читацьких інтересів у школярів», О. Савченко «Навчання і виховання учнів 1 (2, 3, 4) класу», Н. Светловської «Методика позакласного читання». Деякі аспекти цієї проблеми відображаються в статтях періодичних видань «Початкова школа», «Начальная школа», «Початкова освіта» (О. Ващуленко «Оцінювання читацьких компетентностей молодших школярів», Н. Князева «Формування читацьких інтересів дитини», Г. Підлужна «Позакласне читання школярів як педагогічна проблема», Г. Шеляг «Формування читацького інтересу учнів 1-2-х класів» та ін.).

Проаналізувавши цю літературу, можна зробити висновок, що питання формування читацьких інтересів у початковій школі цікавить багатьох методистів, учителів-практиків. Як правило, учені та викладачі подають різноманітні рекомендації, алгоритми, правила ведення літературного щоденника та деякі прийоми роботи, демонструють практичну частину застосування інформаційних засобів навчання, хоча ці відомості не містять достатньої кількості необхідної інформації про розвиток читацьких інтересів в умовах інформаційного навчального середовища.

На основі вивчення теоретичних положень формування читацьких інтересів було проведено констатувальний експеримент, який передбачав анкетування школярів з метою визначення їх ставлення до читання, рівня читацької самостійності, місця книжки в їхньому житті, хто їм допомагає у виборі та ін.; опитування, інтерв'ювання вчителів, спостереження за педагогічним досвідом – для з'ясування їхньої обізнаності щодо розвитку виділеного інтересу тощо.

Так, результати анкетування, отримані в м. Херсоні та області, м. Кривому Розі, м. Брянки Луганської області, м. Тернополі, засвідчили, що лише частина дітей вважає читання своїм улюбленим заняттям (38 %), решті учням читати нецікаво (62 %). Книжки, які викликають особливий інтерес: з картинками (74 %), з творами про тварин (76 %), а також створені в жанрі казки та оповідання (87 %). Тривогу викликає той факт, що більша частина дітей проводить свій вільний час за телевізором, комп'ютером або гуляють (68 %).

Виходячи з вищесказаного, а також зі спостережень і бесід з учнями, ми виділили основну причину падіння читацького інтересу – значне володіння знаннями та вміннями, які дають можливість без зусиль читати за усвідомленим вибором.

Безперечно, що підвищення ефективності уроків, які дають можливість формування читацького інтересу (класне та позакласне читання), залежить від підготовки вчителя до проведення такого роду занять.

У результаті спостереження за педагогічним досвідом установлено, що у своїй педагогічній практиці вчителі застосовують різні прийоми роботи, а саме: складання алгоритмів, введення щоденників, цікаві завдання, прослухування аудіозаписів, дидактичні ігри (кросворди). Однак ці прийоми характеризуються однотипністю. Звідси витікають інші причини спаду нелюбоби до читання книжок: а) слабка обізнаність у роботі; б) недостатність інформації з цієї проблеми позбавляє вчителів надійного орієнтування у виборі дидактичних засад, а саме: у виборі методів навчання.

Спираючись на дослідження Ю. Бабанського, І. Малафіїка, Н. Мойсеюк, К. Плиско, О. Савченко, В. Чайки та інших, під *методом* розглядаємо спосіб взаємодії вчителя і учнів, який забезпечує позитивний результат розвитку читацьких інтересів. Конкретною його реалізацією є *прийом*, який постає засобом і відрізняється здатністю включатися в різні методи.

Проаналізувавши типологію різних класифікацій методів, найбільш оптимальними, на наш погляд, у пробудженні читацького інтересу є методи, що співвідносяться з джерелом інформації, самостійною пізнавальною діяльністю учнів, контролем/самоконтролем (за І. Малафіїком).

Відповідно до класифікації методів за джерелом інформації виділяються словесні, наочні, практичні методи.

Словесний метод містить усний виклад навчального матеріалу самим учителем і реалізуються в початковій школі через розповідь, пояснення, бесіду.

Так, у шкільній практиці широко застосовується на уроках формування читацьких інтересів *розповідь*, яка передбачає розповідь про письменників, навколишній світ, пізнавальні факти та ін. Вона має бути короткою – в межах 2-3 хвилин, а інколи – до 5 хвилин.

Пояснення застосовується для розтлумачення літературознавчих понять, бібліографічного апарату друкованої літератури, бібліотеки. Зауважимо, що знайомство з поняттями здійснюється практично.

Розповсюдженим різновидом словесного методу є *бесіда*, за допомогою якої вчитель підводить школярів до засвоєння нових знань шляхом самостійних роздумів, висновків і узагальнень, організує обговорення прочитаних книжок.

Варто зазначити, що метод бесіди відрізняється від класного та позакласного читання. По-перше, на уроках позакласного читання, на нашу думку, відповіді на питання повинні бути більш розгорнуті, ніж на уроці класного читання; по-друге, на уроках позакласного читання всі питання розраховані на самостійність школярів, на зволікання додаткових відомостей – з інших книжок.

Цінним є той факт, що бесіда застосовується на всіх етапах роботи над темою уроку. Виходячи з цього, виділяють підготовчу, пояснювальну, підсумкову, контрольну-перевірну. Разом із тим на уроці доцільно використовувати *евристичну бесіду*, на основі якої учні проходять під керівництвом учителя весь шлях пошуку нового знання аж до його відкриття.

Практика свідчить, що на класному та позакласному читанні ефективною є *бесіда*, спрямована на аналіз твору.

М. Пентиліук виділяє різні види аналізу тексту: лінгвістичний, який в свою чергу поділяється на граматичний і стилістичний, структурний і смисловий [4, с. 30]. З нашої точки зору, універсальним у процесі пробудження читацьких інтересів є смисловий і структурний аналіз, який передбачає розчленування тексту на частини з метою розкриття ідейної його спрямованості, теми, смислу.

У новітній програмі початкової школи відзначається, що аналіз творів характеризується рівнями – первинним, поглибленим, структурним. У процесі первинного аналізу учні розмірковують над тим, як починається твір, яким чином далі розгортаються події, чим він закінчується. Предметом поглибленого аналізу стає

виявлення смислових зв'язків між персонажем, місцем дії і подіями в епічному творі, складання характеристик дійових осіб, аналіз їхніх учинків, мотивів поведінки. Усвідомлення цих зв'язків становить основу початкового уявлення про сюжет і композицію художнього твору, виділення теми та головної думки прочитаного тощо. Структурний аналіз змісту твору має на меті орієнтування учнів у структурі тексту, відтворення його з опорою на план різних видів, на малюнки тощо [5].

Як бачимо, на основі бесіди здійснюється сприймання та розуміння тексту.

Реалізації методу бесіди сприяють прийоми: постановка запитань, обговорення відповідей учнів, формулювання висновків та ін.

Сутність методу *роботи з книгою*, на думку Я. Кодлюк та О. Янченко, полягає в організації засвоєння навчального матеріалу та формуванні вмінь працювати з книгою (з текстом, позатекстовими компонентами (запитаннями, завданнями, схемами, ілюстративним матеріалом), апаратом орієнтування) [2, с. 3].

На думку Г. Ткачук, читання-рогляд спрямовано на те, щоб «молодший школяр відповідно до свого віку самостійно виділяв зовнішні ознаки змісту кожної книжки, взаємно їх співвідносив і робив загальний, але достатньо обґрунтований висновок про тематику, сюжет, кількість творів у книзі, а тоді ставив мету читання і відразу ж по-справжньому «занурювався» у процес засвоєння змісту твору» [8, с. 7].

Як бачимо, на основі цього методу діти усвідомлюють найпростіший зв'язок між змістом книжки та її зовнішніми прикметами.

Метод вправ передбачає багаторазове повторення навчальних дій з метою формування та удосконалення умінь у молодших школярів.

Проаналізувавши різні підходи до методичних положень розвитку читацьких інтересів, ми дійшли висновку, що найдоцільнішими вправами є мотиваційно-орієнтовні (спрямовані на створення ситуації і мотиву спілкування, первинного уявлення про книги, періодичні видання, орієнтування в змісті, темі уроку та ін.); комунікативно-репродуктивні (націлені на усвідомлення жанру, розуміння слів та виразів; відтворення прослуханого за зразком або виразне читання тощо); змістовно-інформаційні (орієнтовані на осмислення тексту); тренувально-творчі (передбачають роботу учнів як з текстом, так і з інформаційними засобами); закріплювальні (налаштовані на закріплення засвоєного матеріалу) та контрольні (пов'язані з перевіркою вмінь, що свідчать про сформованість читацьких інтересів).

Метод літературної гри реалізується на основі ігрової діяльності, яка допомагає визначати жанрові особливості твору, бачити компоненти твору, відтворювати у своїй уяві прочитане, розуміти авторський задум і визначати свою позицію та ін. [1].

Цінністю гри є можливість застосування її в структурі уроку на всіх його етапах.

З метою формування читацьких інтересів використовуються на уроках *наочні методи навчання*.

У зміст наочного методу входять методи ілюстрування та демонстрації. Так, метод *ілюстрування* у процесі розвитку читацьких інтересів застосовується під час показу і сприймання предметів у їх символічному зображенні за допомогою книжок (титального листа), портретів та фотокарток письменників, звукозаписів (шум вітру, моря тощо). *Метод демонстрації* використовується для ознайомлення із зовнішнім виглядом предмета, його внутрішньою будовою. У читацькій діяльності цей метод передбачає показ складових частин друкованої літератури, прийомів відшукування інформації в бібліотеці тощо.

У зв'язку з виникненням сучасних візуальних та аудіовізуальних інформаційних засобів виокремлюють *відеометод*, який передбачає застосування мультимедіа, мультфільмів, фільмів й Інтернету для «формування нових знань, їх контролю, закріплення, узагальнення, систематизації» [9, с. 106].

Провідним методом у формуванні читацьких інтересів постає метод *самостійної пізнавальної діяльності учнів*.

Учені Г. Коваль, Л. Іванової, Т. Суржук підкреслюють, що в організації процесу розвитку читацьких інтересів самостійність визначається як добровільне, індивідуальне читання учнів без безпосередньої допомоги вчителя [1, с. 175].

Читацька самостійність проявляється як у роботі над текстом, так і у певній читацькій діяльності. Наприклад, у I класі – це знайти за зовнішніми ознаками книгу, принести і показати її в класі.

Отже, самостійна робота є обов'язковим елементом уроків читання.

У зміст методу самостійної пізнавальної діяльності учнів входять пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, частково-пошуковий, дослідницький метод і метод проблемного вивчення матеріалу. Серед цих методів ми виділяємо репродуктивний, частковопошуковий та проблемний. Схарактеризуємо їх.

Сутність *репродуктивного методу*, на думку І. Малафійка, полягає в забезпеченні такого засвоєння матеріалу, при якому учні були б спроможні відтворити його, маючи зовнішню опору у вигляді підказки або вміли відтворити самостійно та застосувати одержані знання у простій, типовій ситуації [3, с. 231]. У читацькій діяльності цей метод можна використовувати під час згадування авторів (творів), словникової роботи (повторити вимову слів), виразного читанням (підготуватися до виразного читання), створення свого періодичного видання, переказу, опрацювання довідкової літератури, звітів про прочитанні книги за алгоритмом тощо.

Частковопошуковий метод на уроках читання реалізується на основі виконання творчих вправ, бесіди за змістом тексту з елементами вибіркового читання (прочитати опис), формулювання висновків на основі прочитаного (основної думки) або таких робіт, як: знайти початок речення чи речення, що підтверджує думку, потрібну книжку та інформацію з неї.

Метод проблемного викладу передбачає постановку вчителем перед учнями проблеми і визначення шляхів її розв'язання. На уроках це може бути завдання подумати, про що може йти мова в оповіданні, пригадати ледачих героїв з мультфільмів, послухати твір та вказати, це байка чи вірш тощо.

Отже, зазначені вище методи забезпечують розвиток самостійності школярів.

Для перевірки рівня сформованості читацьких інтересів застосовують метод *контролю*. Серед видів цього методу виділяємо методи усного контролю та тестову перевірку знань.

До *методів усного контролю* належать фронтальне та індивідуальне опитування.

Тестова перевірка знань або розуміння твору забезпечує вимірювання рівня засвоєння учнями конкретних знань, осмислення тексту. У процесі формування читацьких інтересів застосовуються тестові завдання закритої (із запропонованими відповідями, з яких одна є правильною) і відкритої форми (з вільно конструйованими відповідями).

Таким чином, дослідивши проблему, ми дійшли висновку, що, на жаль, на сьогодні спостерігається низький рівень сформованості читацьких інтересів молодших школярів. Тому існує потреба у розробці певної моделі розвитку зазначених інтересів молодших школярів на уроках класного та позакласного читання, створення системи педагогічних умов, використання певних педагогічних форм і методів навчання, спрямованих на розвиток читацької культури школярів.

Перспективними у статті залишаються питання дидактичних умов, засобів формування читацьких інтересів молодших школярів; принципу перспективності та наступності в процесі формування читацьких інтересів між початковою та основною школою.

Література:

1. Коваль Г. П. Методика читання : [навчальний посібник] / Г. П. Коваль, Л. І. Іванова, Т. Б. Суржук. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. – 280 с.
2. Кодлюк Я. П. Робота з підручником на уроках у початковій школі : [посібник для вчителя початкової школи] / Я. П. Кодлюк, О. Я. Янченко. – К. : Наш час, 2009. – 104 с.
3. Малафійк І. В. Дидактика : [навчальний посібник] / І. В. Малафійк– К. : Кондор, 2005 . – 397 с.
4. Пентиліюк М. І. Аналіз тексту на уроках мови / М. І. Пентиліюк // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 30-32.
5. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. Літературне читання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : mon.gov.ua
6. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : [підручник] / О. Я. Савченко – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
7. Савченко О. Я. Етапи опрацювання художніх творів на уроках читання / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 2005. – № 9. – С. 22-27.
8. Ткачук Г. П. Читання-розгляд як системний метод формування культури читацької діяльності учня / Г. Ткачук // Початкова школа. – 2009. – № 9. – С. 7-10.
9. Чайка В. М. Основи дидактики : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. М. Чайка – К. : Академвидав, 2011. – 240 с.

Компаній Е.В.

**ФОРМИРОВАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКИХ ИНТЕРЕСОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ОБУЧЕНИЯ**

В статье предлагается анализ состояния формирования читательских интересов младших школьников в теории и практике обучения, на основе изучения программы, научно-методической литературы, анкетирования школьников, опроса, интервьюирования учителей и наблюдения за их педагогическим опытом; установлены причины снижения интереса к чтению, а также обобщены и описаны эффективные методы, которые обеспечивают развитие указанных интересов, выделенные за источником информации: словесные (рассказ, объяснение, беседа, работа с книгой), практические (упражнения, литературная игра), наглядные (иллюстрирование, демонстрации, видеометод)), характером самостоятельной деятельности (репродуктивный, частично-поисковый, проблемный), результатом контроля/самоконтроля (устный контроль, тестовая проверка).

Ключевые слова: читательские интересы, младшие школьники, методы за источником информации, самостоятельной познавательной деятельности, контроля/самоконтроля.

Компаніу Е.В.

**FORMATION OF READER'S INTERESTS OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN THE THEORY
AND PRACTICE OF TRAINING**

The article analyzes the state of the formation of reader's interests of junior schoolchildren in the theory and practice of teaching, on the basis of studying programmes, educational-methodical literature (textbook «Bukvar», textbooks, and articles published in periodicals), questionnaire of pupils, survey, interview of teachers and observation of their teaching practices; defined the reasons of a decreasing interest to books and reading: lack of information on this issue deprives teachers reliable orientation in the choice of didactic principles; their lack of awareness in their work; substantial ownership pupils with the knowledge and skills that provide the ability to effortlessly read a conscious choice.

The author summarizes and describes effective teaching methods, which provide the development of these interests identified by the source of information (verbal (short story, explanation, talk, work with the book), practical (exercises, literary game), visual (illustration, demonstrations), the nature of independent activities (reproductive, partial search, problem-solving), the results of the control/self-control (oral control, test).

Key words: reader's interests, junior schoolchildren, methods identified by the source of information, the nature of independent activities, control/self-control.

Рецензент: Голобородько Є.П.